

Határainkon túl

L. I. GOLMAN

Új adatok Marx Károly és Engels Frigyes együttműködéséről*

(Novaja i Novejsaja Isztorija, 1960. 6. sz. 15—19. l.)

Marx és Engels szakadatlan alkotó együttműködése állandó vonása volt elméleti és gyakorlati tevékenységüknek példa nélkül álló barátságuk kezdetétől fogva. Ez az együttműködés a legsokoldalúbbá és legtermékenyebbé vált a történelem fordulópontot képező időszakában, amikor különösen gondosan kellett mérlegelni minden körülményt a proletariátus számára létfontosságú elméleti és gyakorlati kérdésekben. Ekkor még intenzívebbé váltak eszmecsereik, még alaposabban vitatták meg a rendkívül fontos problémákat és még gyakrabban dolgoztak közösen egyes dokumentumok és művek megírásán.

Ilyen időszak volt az 1870—1871-es francia—porosz háború periódusa. A nemzetközi proletariátus — elsősorban a német és francia munkások — taktikáját a bonyolult háborús viszonyok között Marx a francia—porosz háborúról a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsához intézett két felhívásában (1870. július 23. és szeptember 9.) tüzte ki és indokolta meg.¹ Amikor Marx ezeket a felhívásokat fogalmazta, összeállításukba szokása szerint bevonta Engelst is, aki akkor még Manchesterben lakott (1870. szeptember 20-án költözött át Londonba). A Főtanácshoz intézett második, szeptember 9-i felhívás megkövetelésében Marx felhasználta az Engelstől küldött anyagot is, amelyben Engels azt bizonyította, hogy tarthatatlan kísérlet, katonai-stratégiai elgondolásokkal igazolni a porosz junkereknek és a német burzsoáziának Elzászra és Lotaringiára támasztott igényeit.

A francia—porosz háború idejéből való legfontosabb dokumentumok közé tartozik az a levél, amelyet Marx a Szociáldemokrata Munkáspárt braunschweigi bizottságának tagjaihoz intézett. Ezt a levelet még a Főtanácshoz intézett második felhívás előtt, a francia—porosz háború első szakaszának befejezésekor írta, tehát akkor, amikor a háború — Poroszország provokációs szerepe ellenére — még védelmi jellegű volt a német államok részéről. Ekkorra azonban már világosan megmutatkoztak annak jelei, hogy a háború Poroszország uralkodó köreinek hódító politikája és a diadalittas német burzsoázia annexiós igényei következtében hódító háborúvá változik át. A bonapartista második császárság több szörnyű veresége után a sedani katasztrófa és a végleges összeomlás küszöbén állt, úgyhogy nem lehetett már akadály a Németország egyesítésének. Közeledett az a megfelelő pillanat, amikor még mindkét fél számára tisztes békét köthettek volna. De Bismarck porosz kormánya, a német militarista, sovinszta körök arra sóvárogtak, hogy a német hadak győzelmét Franciaország kirablására használják fel és „a végsőkig tartó háborút” kürtölték, követelték Elzász és Lotaringia Németországhoz való csatolását, hadisarcot stb.

A háború váltakozó jellege mellett nem volt könnyű a német munkáosztály taktikáját helyesen meghatározni. A fiatal eisenachi pártnak — az 1869-ben megalakított német Szociáldemokrata Munkáspártnak — a katonai és sovinszta handabandázás bonyolult helyzetében, melynek felszításában a lassalleánus Általános Német Munkásszövetség vezetői is részt vettek, okosan párosítaniuk kellett volna a Németország egyesítésének megakadályozására irányuló bonapartista támadások elleni harcot a német junkerség és burzsoázia hódító terveinek leleplezésével, a német és francia proletariátus egységes osztályérdekei internacionalista eszméjének védelmével. A párt vezetői és a német munkáosztály élenjáró tagjai — ellentétben a lassalleánusok poroszbarát és nacionalista hangulattól elragadott vezetőivel — igazi internacionalista és antimilitarista érzékről tettek tanúságot.

De az elméleti érettség bizonyos hiánya a német munkásmozgalomnak még olyan

* A közelmúltban ünnepeltük Engels Frigyes születésének 140. évfordulóját. Ebből az alkalomból közöljük a Novaja i Novejsaja Isztorija c. folyóirat Engels emlékének szentelt száma egyik figyelemre méltó cikkét.

¹ Ld. Marx—Engels művei, 17. köt. 1—6, 274—282. l. (oroszul).

kimagasló egyéniségét is, mint Wilhelm Liebknecht, megakadályozta abban, hogy teljes mértékben kiismerje magát a változó helyzet minden sajátosságában és az egész háború tartama alatt elég rugalmas és állhatatos taktikát folytasson. Sem Wilhelm Liebknecht, sem a „Volksstaat” szerkesztőségének többi tagjai nem értették meg, hogy a háború első szakaszában Németország részéről védelmi jellegű. A dél-német kispolgári partikularista hangulat hatására Liebknecht nem látott semmi haladót Németország egyesítésében, ha ellenforradalmi úton, felülről került is sor rá. Mivel a „Volksstaat” nem ismerte el a háború védelmi jellegét kezdeti szakaszában, a lap szerkesztősége és a braunschweigi bizottság (W. Bracke, L. Bonhorst, S. Spier, K. Kühn és G. Gralle) között nézeteltérés merült fel, mert az utóbbiak nem tartották helyesnek figyelmen kívül hagyni Németország feladatait a háborúban.² De a braunschweigi bizottság tagjai sem tudtak elég pontos határvonalat vonni Németország nemzeti érdekei és Poroszország uralkodó köreiből politikája között, nem ismerték ki magukat az Elzász és Lotaringia annektálására irányuló követelések titkos indítórúgóiban. Az eisenachi pártnak ezért Marx és Engels segítségére volt szüksége a helyes taktikai irányvonal kidolgozásában, és ez a segítség hamarosan meg is érkezett.

A braunschweigi bizottság tagjai 1870 augusztusában tanácsért fordultak Marxhoz, és erre Marx a fentemlített levelet küldte Braunschweigba.³ A levélben Marx világosan jellemezte a helyzetet és — még Sedan előtt — kifejtette előre, hogy milyen az események várható menetének iránya, és mély intuícióval megmondta, hogy milyen politikai következményekkel járna mind Németországra, mind egész Európára Elzász és Lotaringia annektálása és rabló feltételek rákényszerítése Franciaországra. Marx levelében pontosan arra irányította a német munkásosztályt és pártját, hogy harcoljanak a hódító politika és a militarizmus ellen, a Franciaországgal kötendő tisztes békéért, az elért nemzeti egységnek a proletariátus tömörítésére és osztálycéljaik megvalósítására való felhasználásáért. Ez a levél arra tanította a német szociáldemokrácia vezetőit, hogyan kell értékelni a munkásosztály álláspontjából a nemzetközi eseményeket, hogyan kell helyesen összekapcsolni a proletariátus internacionalista és nemzeti feladatait, és hogyan kell szembeállítani a német nép nemzeti érdekeit a népellenes porosz dinasztikus érdekekkel.

E pontos taktikai útmutatások alapján sikerült felszámolni a Szociáldemokrata Munkáspárt vezetői közti véleménykülönbségeket. Az útmutatások szellemében Bracke és társai összeállítottak egy kiáltványt „Az összes német munkásokhoz”, belefoglalva Marx levelének jelentős részét. A kiáltvány szövegét tartalmazó röpiratot 1870. szeptember 5-én adták ki és szeptember 11-én már újra lenyomatva megjelent a „Volkstaat”-ban. Két nappal azelőtt, hogy a kiáltványt a lapban megjelent, a porosz hatóságok letartóztatták a braunschweigi bizottság tagjait, és bilincsbe verve a kelet-porosz lötzeni erődbe szállították őket. Marxnak — hogy e durva rendőri önkény bűnöseit leleplezze — 1870. szeptember 15-én sikerült a londoni Pall Mall Gazette-ben egy híradást közölnie a német szociáldemokrácia vezetőinek letartóztatásáról.⁴

A braunschweigi bizottsághoz intézett levél teljes szövege sajnos nem maradt ránk, pusztán az említett kiáltványba belefoglalt kivonatos részletek állnak rendelkezésünkre. Eddig a levél szerzőjének Marxot tartották, és a levelet 1870. szeptember 1-re datálták. A szerzőség megállapításához és a datáláshoz az alapot Marx Engelshez intézett, 1870. szeptember 2-i levele szolgáltatta, amelyben Marx a braunschweigi bizottsághoz intézett részletes válasza hivatkozik.⁵ L. Bonhorst, a braunschweigi bizottság tagja, Wilhelm Liebknecht-höz intézett 1870. szeptember 3-i levelében ehonddja, hogy Marxtól Londonból levelet kaptak, amelyet a bizottság által összeállított kiáltvány alapjául vettek.⁶ Magában a kiáltványban is említés történik arról, hogy a belefoglalt részleteket „egyik legrégebb, érdemes elvtársunk írta Londonból”.⁷ Mindez arról tanúskodik, hogy a levél Marx aláírásával érkezett Németországba. Ez teljesen természetes is, mert Marx volt az Internacionálé Főtanácsának németországi levelezőtítkára, és ezért a Főtanács minden Németországba küldött iratát rendszerint ő írta alá. Azonkívül pedig a levél a braunschweigi bizottság által Marxhoz intézett kérdésre volt a válasz.

² Erről részletesen I. H. Heike: Die deutsche Arbeiterbewegung und der Krieg von 1870/1871. Berlin, 1957.

³ Ld. Marx—Engels művei, 17. köt. 271—273. l. (oroszul).

⁴ Hogy ez a híradás Marx tollából származik, kimutatta N. N. Ivanov, az SzKP KB Marxizmus—leninizmus Intézetének tudományos munkatársa. A híradás megjelent Marx—Engels műveinek 17. kötetében (283. l.).

⁵ Marx—Engels művei, XXIV. köt. 390. l. (oroszul).

⁶ W. Bracke: Der Braunschweiger Ausschuss der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei in Lötzen und vor dem Gericht. Braunschweig, 1872. 86. l.

⁷ „Manifest des Ausschusses der Sozial-demokratischen Arbeiterpartei. An alle deutsche Arbeiter.” Braunschweig, 1870. 1. l.

Az SzKP KB Marxizmus—leninizmus Intézetébe Marx unokája, Edgar Longe levéltárából nemrég került anyag, valamint Engelsnek Paul és Laura Lafargue-gal folytatott és Franciaországban publikált levelezése további fényt derítenek e jelentős levél létrejöttének történetére. A dokumentumok között fennmaradt a braunschweigi bizottság manifestumát tartalmazó röpirat egy példánya, melynek margójára és szövegébe Engels sajátkezűleg néhány megjegyzést írt. Ezt a példányt küldte Engels — mint Laura Lafargue-hoz intézett 1892. október 14-i leveléből kiviláglik⁸ — Paul Lafarguenak anyagként a revansizmus elleni sajtóakciójához.

Engels a röpirat margóján a braunschweigi bizottsághoz intézett levélből idézett részlet mellé a következő megjegyzést írta: „Ezt a levelet Marx és én írtuk; Marx ebben az időben Manchesterben járt... (a példány széle le van szakadva, és néhány szót nem lehet elolvasni — a cikkíró megjegyzése); együtt szerkesztettük; nem emlékszem, hogy közülünk ki...; lehet, hogy mindketten; az írásmód és stílus az enyém.”⁹

Laura Lafargue-hoz intézett 1892. október 14-i levelében Engels azt is megjegyzi, hogy a braunschweigi bizottságnak adott választ Marx és ő közösen írták. Engels megjegyzi, hogy a levelet nyilván Marx írta alá, de egyben kéri, hogy Paul Lafargue a dokumentum szerzőjeként egyedül Marxtól tüntesse fel.¹⁰

Az Engels részéről a braunschweigi bizottság kiáltványát tartalmazó röpirat példányán tett többi megjegyzés szintén arról tanúskodik, hogy ő maga nagyon jól — mintegy szerzőként — ismerte a levél szövegét. Így a röpirat szövegében szereplő pontok helyére beírta a kihagyott szavakat. A levél két helyén csak kezdőbetűvel (Sch. u. N.) jelzett szavakat ő egészítette ki (Schuffe und Narren = csibészek és bolondok). Kipótolta a „teuton” szó előtt kihagyott jelzőt is (enragierteste = legdühödtebb). Annak a bekezdésnek a margójára, amely a német munkásosztály történelmi felelősségéről szól, a következő megjegyzést írta: „Ez kétségtelenül Marxtól származik.”¹¹

Engelsnek a röpirat szövegéhez írt megjegyzései, valamint Laura Lafargue-hoz intézett fenti levele tehát azt bizonyítják, hogy a braunschweigi bizottsághoz intézett válaszevelet Marx és Engels közös művének kell tartanunk (amint ezt jelzik is a Művek második kiadásának nemrég megjelent 17. kötetében a levél közlésénél).

Már korábban ismert anyagból tudtuk, hogy Marx — a német elvtársaknak adandó válasz átgondolása során — több öt érdeklő kérdésben kicserélte véleményét Engelsszel. „Ilyen fontos ügyben... nem akartam Veled való előzetes megbeszélés nélkül eljárni” — írta Marx Engelsnek 1870. augusztus 15-én, rámutatva arra, hogy az adott esetben olyan irányelvek megadásáról van szó, amelyek a német munkások magatartásának irányvonalaát fogják meghatározni.¹² Engels már 1870. augusztus 15-i, Marxhoz intézett levelében kifejtette véleményét a háború első szakaszának jellegéről, valamint elgondolásait a német szociáldemokrácia taktikájának kérdésében, hangsúlyozva különösképpen, hogy harcolni kell Elzász és Lotaringia anektálása ellen.¹³ Az Engels által megfogalmazott tételek közül több azután valamilyen formában belekerült a braunschweigi bizottsághoz intézett válasza és az Internacionálé Főtanácsának a háborúról közzétett második kiáltványába.

Mint most az új adatok mutatják, Marx, aki nagy jelentőséget tulajdonított a német proletariátus által követendő taktikai irányvonal kidolgozásának, és aki nagyra értékelte barátja véleményét, nem elégedett meg azzal, hogy levélben vitassák meg a kérdéseket, hanem szükségesnek tartotta, hogy személyesen is találkozzék Engelsszel, hogy összeegyeztessék véleményüket és közösen állítsák össze a választ a braunschweigi bizottságnak. Engels megjegyzései a röpirat említett példányának margóján és Laura Lafargue-hoz intézett levele írásos bizonyítékai a két barát e találkozásának, mely előlött nem volt ismeretes és nem is szerepelt életrajzi krónikájukban. Sajnos Engels nem jelöli meg pontosabban az időpontot, hogy mikor jött Marx Manchesterbe. Más adatokból következik, hogy ez a találkozás csak 1870. augusztus 22. és 30. között mehetett végbe. Augusztus 9-től kezdve Marx családjával Ramsgate-ben pihent, ill. gyógykúrán volt — amint ezt Jenny Marx augusztus 10-én Engelsnek írt leveléből tudjuk. Mikor Marx reumatikus fájdalmai fokozódtak, kénytelen volt augusztus 20-án rövid időre Londonba menni, hogy orvosokkal konzultáljon. Ezután augusztus 22-én ismét Ramsgatebe ment, és ott maradt

⁸ „Friedrich Engels, Paul et Laura Lafargue Correspondance” (a továbbiakban: „Correspondance”). III. köt. Párizs, 1959. 217. l.

⁹ Az SzKP KB Marxizmus—leninizmus Intézete (a továbbiakban: MLI) Központi Pártarchívuma, f. l., op. 1., 5600. őrz. egys.

¹⁰ „Correspondance” III. köt. 217. l.

¹¹ MLI Közp. Pártarch. f. l., op. 1., 5600. őrz. egys.

¹² Marx—Engels vál. lev. Bpest, 1950. 287. l.

¹³ Uo. 285. l.

1870. augusztus 30-ig.¹⁴ Úgy látszik, Marx éppen ezekben az augusztusi napokban volt átutazóban Manchesterben. Itt állították össze Marx és Engels a braunschweigi bizottságnak írt levél alapszövegét, és Marx magától értetődőleg ezt küldhette Németországba aláírásával ellátva már Londonból, miután 1870. szeptember 1-én oda visszatért.

Érdekes a másik dokumentum is, amely szintén Marx és Engels ekkori közös szerzői munkájának korábban ismeretlen tényéről tanúskodik, és amely szintén valószínűleg ezen említett manchesteri találkozással kapcsolatos. A Karl Blind elleni cikk fogalmazványáról van szó. Karl Blind német vulgáris demokrata volt, aki száználmas szerepet játszott a rágalmozó Vogt ügyében 1859—1860-ban, és 1870-ben meg a következő években durva sovinszta propagandát folytatott a német és angol sajtó hasábjain. A német munkássajtó később több ízben leleplezte a „demokrata” Blindet mint sovinszta és a francia nép dühödöt rágalmozóját, Elzász és Lotaringia annektálásának ádáz előharcosát.¹⁵

Marx 1870. augusztus 15-i levelében írta Engelsnek, hogy sikra kell szállni Blind ellen.¹⁶ A Blind ellen írt cikk ragyogóan és éleselméjűen kigúnyolja Bismarcknak ezt a száználmas „demokratikus” fullajtárját, aki saját személyét és az 1848/1849-es forradalomban betöltött „történelmi szerepét” reklámozta. A cikk kéziratából látható, hogy a cikket Engels írta, de Marx sok szerkesztői javítást tett rajta.¹⁷ Néhány bekezdést teljesen Marx írt. Ezt a kéziratot még nehéz datálni, mert eddig nem sikerült megtalálni Blindnek azt a cikkét, amelyre Marx és Engels válaszcikkét írta. Csak annyit tudunk, hogy Blind cikke valamelyik angol vasárnapi szemlében jelent meg (Marx és Engels is angolul írta a választ), és hogy címében a „prince Napoleon” szavak szerepeltek. Mindenesetre van bizonyos, ha nem is kétségtelen alap annak a feltevésére, hogy ezt a közös munkát is 1870. augusztusának végén, Marx manchesteri látogatása alkalmával írta Marx és Engels. Először is szó van benne a francia—porosz háború kezdeti időszakáról; másodszer pedig Louis Napoleont Franciaország uralkodójaként említi (Sedan — 1870. szeptember 2. — után a császár már fogságban volt); végül pedig úgy beszél Rómának az olasz csapatok részéről való elfoglalásáról, mint ami várható, nem pedig bekövetkezett esemény (Rómát Viktor Emanuel csapatai 1870. szeptember 20-án foglalták el).

Ennek a kéziratnak a datálása természetesen még precizírozásra szorul. De ha a megírást feltételezett dátuma igazolódik, akkor ez a dokumentum újabb bizonyítéka annak az eddig ismeretlen ténynek, hogy Marx és Engels 1870. augusztus második felében találkozott Manchesterben, és ennek segítségével újabb lapot rekonstrálhatunk az emberiség két hatalmas lángelméjének alkotó együttműködése és nagyszerű barátsága történetéből.